

DÉRI BALÁZS

HÁROM LITURGIKUS TÉTEL SZENT ISTVÁN *INTELMEI*BEN

Bevezetés

A Szent Istvánnak tulajdonított *Intelme*k körüli, örvendetesen megélénkült filológiai (bár kisebb-nagyobb mértékben eszmetörténeti kérdéseket is fejtegető) kutatások két jeles, szinte egyidejű állomása Havas László párhuzamos fordítással ellátott és részletes tanulmánnyal bevezetett szövegkiadása,¹ valamint Nemerikényi Előd doktori értekezésének vonatkozó, terjedelmes fejezete.² 2004-ben megjelent műveikben mindketten korábbi kutatásaikat is összegezték, s az előbbi az utóbbinak számos felhasznált eredményét igen korrekten jelzi. Nem kevésbé fontos filológiai vonatkozású megjegyzései és kidolgozott szakaszai vannak az ágas-bogas problematika számos részletében állást foglaló Szovák Kornél szintén 2004-ben megjelent nagy tanulmányának,³ de igen alapos és jó ítéletű Veszprémy László kutatástörténeti áttekintése is⁴ – ugyanazon évből. Nem törekedve teljes összefoglalásra, különösen nem a korábbiakra, csupán egy filológust emelek még ki: Adamik Tamás is két tanulmánnyal szolt hozzá a források és a szerzőség kérdéseihez;⁵ a fölvetései által kiváltott disputát, mi több, gyors pengeváltásokat⁶ tekintünk

¹ *Sancti Stephani regis primi Hungariae Libellus de institutione morum sive Admonitio spiritualis* – Szent István: *Erkölcstanító könyvecske avagy Intelmek*, I, textum edendum curavit, apparatu critico et translatione instruxit Ladislaus HAVAS, Debrecini, 2004 (ΑΓΑΘΑ: Series Latina, 2).

² *Latin Classics in Medieval Hungary: Eleventh Century*, Debrecen–Bp.[–New York], 2004 (CEU Mediaevalia, 6 – ΑΓΑΘΑ, 14), 31–71.

³ *Egy kódex két tanulsága = Genesis: Tanulmányok Bollók János emlékére*, szerk. HORVÁTH László, LACZKÓ Krisztina, MAYER Gyula, TAKÁCS László, Bp., 2004, 145–167. A jeles középkorkutató bibliai vonatkozású megjegyzéseivel majd e tanulmány későbbi, kibővített változatában foglalkozom.

⁴ *Megjegyzések Szent István „Intelmei”-hez = Várak, templomok, ispotályok: Tanulmányok a magyar középkorról*, szerk. NEUMANN Tibor, [Bp.–Piliscsaba], Argumentum Kiadó–Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2004 (Analecta Mediaevalia, 2), 311–325. Mint itt s még inkább e tanulmány kibővített változatában igyekszem bemutatni, részben módosítani kell sommás véleményét (313): „Általában jellemző, hogy szó szerinti, pontosan azonosítható citátumok mind a Bibliából származnak.”

⁵ *Szent István király Intelmei prologusának forrásai*, Vallástudományi Szemle, 4(2008)/1, 155–179; *Megjegyzések Szent István király Intelmeinek 1–10. fejezetéhez*, Vallástudományi Szemle, 5(2009)/3, 111–129.

⁶ NEMERIKÉNYI Előd, *Szent István Intelmei Florus és Quintilianus között*, Vallástudományi Szemle, 5(2009)/2, 95–113. (Az előző jegyzet két tétele között!)

mai, kissé unalmas, a felületen néha indokolatlanul finomkodó tudományos életünkben szokatlan életjelenségeknek!

A szövegkiadó filológusi munka egyik alapkövetelménye az adott szöveg idézeteinek, külső, esetleg belső szövegpárhuzamainak, utalásainak felkutatása és az ésszerűségig részletes feltüntetése. A párhuzamos helyeket közlő apparátus hasznos segédeszköz a szöveg intertextuális viszonyrendszerének gyors áttekintésében vagy eszmevilága eredetiségének föltérképezésében.

Majdnem száz éve, hogy Békefi Remig igen alapos forrásfeltáró tanulmányban⁷ fő forrásként mutatta be az *Intelme*k bibliai idézeteit vagy parafrazeált vagy éppen gondolati párhuzamnak tekinthető szöveghelyeit – inkább többet, valójában túl távoliakat is, mint kevesebbet. Balogh Józsefnek az *SRH* II. kötetében megjelent szövegkiadása⁸ erős válogatással fogadja el a fölkínált szövegpárhuzamokat, fontos viszont, hogy az idézeteket a (vélt) pontosságtól függően az *SRH*-ban szokott módon, különböző méretű betűkkel megkülönböztetve hozza. A bibliai szövegidézeteket és -párhuzamokat (hasonlóan a föltárt liturgikus szövegekhez, karoling források párhuzamaihoz és néhány patrisztikus szöveghelyhez) a következő évtizedek fordítói is rendre feltüntették, és a történeti-eszmetörténeti tanulmányok szerzői sem különösebben bírálták fölük. Úgy tűnik, általában a kortárs kutatók és szövegkiadók is a kelleténél jobban megbíznak a korántsem makulátlan *SRH*-apparátusban, így történhetett, hogy nyilvánvaló hosszú, elég pontos idézetek, pl. a Credóé, figyelmen kívül maradtak. Nemerkenyi Előd komoly érdeme, hogy – a latin antikvitásnak a kora Árpád-kori magyarországi latin irodalomban való hatását vizsgáló értekezése előkészítéseként – külön tanulmányban⁹ foglalkozott az *Intelme*k bibliai latinságával, s néhány újabb elfogadandó vagy legalábbis elgondolkodtató idézet-párhuzamot is azonosított. De mert elsősorban a bibliai szövegeknek az *Intelme*kbe való illeszkedését vizsgálja, rajta egyáltalán nem kell számon kérni valamiféle teljességet.

Az érdemes szövegkiadó-történész Havas László egyrészt bevezető tanulmányában összefoglalja¹⁰ a szentírási szövegháttér szerepét a bölcs uralkodó képének középkori megrajzolásában, másrészt a szövegkiadásban természetes módon „elszámol” a bibliai idézetekkel és utalásokkal, így az egyes citátumokra és párhuzamokra vonatkozó megjegyzéseit nagyjából a szövegkritikai apparátusba foglalja bele. Mivel munkája mintegy summázza az előtte járó filológusnemzedékek eredményeit is, és mert ez a kiadás bizonyosan referenciaként szolgál a további kutatásban, a kutatástörténet rendszeres végigkövetése helyett lényegében e kiadói döntéseket és megjegyzéseket teszem az alábbiakban vizsgálat tárgyává – mindössze három, de bizonyosan érdekesnek mutató ponton.

⁷ *Szent István király intelmei, Száz*, 35(1901), 922–990. A bibliai és más párhuzamok bemutatása: 933–970.

⁸ *Libellus de institutione morum*, praefatus est, textum recensuit, annotationibus instruxit Iosephus BALOGH = *Scriptores rerum Hungaricarum...*, I–II, Bp., 1938, II, 613–627.

⁹ *Biblical Latin and the Admonitions of King Stephen of Hungary*, Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis, 38–39(2002–2003), 281–288. A disszertációban: *Latin Classics*, 35 skk.

¹⁰ HAVAS, *i. m.*, XLVII.

Három „parafrázelt” idézet

A szövegkiadók és a fordítók jegyzeteikben korábban is több-kevesebb részletességgel utaltak a bevett Vulgata-szövegtől¹¹ való eltérésekre, hiszen úgy gondolták, ebből kell kiindulni, ezt idézi (esetleg változtatva) a szerző. Tanulságosnak tűnik először a hosszabb idézetek, esetleg parafrázisok szemügyre vétele. A leginkább bevilágító idézet a IX. fejezetben adódik; az áttekinthetőség kedvéért a héber vers tagolására figyelemmel tördelem a sorokat. (Innentől kezdve a sorszám jelzi azt, hogy az adott szöveg az *Intelme*kől származik.)

1) *Domine, Pater et Deus vitae meae,
ne derelinquas me in cogitatu maligno.
Extollentiam oculorum meorum ne dederis mihi,
et desiderium malignum averte a me, Domine.
Aufer a me concupiscentiam,
et animo irreverenti et infrunito ne tradas me, Domine.*¹²

Havas László szerint¹³ az idézet az Ecclesiasticus (Jézus Sirák fia könyve) 23, 1 skk. verseivel vethető össze. Ehhez két megjegyzés adódik. Először is: az Eccli (újabb, nem egyházas rövidítés szerint, melyet nem használok: Sir) 23, 1. valóban a „Domine Pater” szavakkal kezdődik, sőt a „vitae meae”, a „relinquas” szavak is előfordulnak benne, de ezt nyugodtan figyelmen kívül lehet hagyni, és a folytatást, a már Békefi Remig¹⁴ és Balogh József által is megadott Eccli 23, 4–6. bibliai verseit elég párhuzamba állítani:

„Domine, Pater et Deus vitae meae,
ne derelinquas me in cogitatu illorum.
Extollentiam oculorum meorum ne dederis mihi,
et omne desiderium averte a me.
Aufer a me ventris concupiscentias, ...
et animae irreverenti et infrunitae ne tradas me.”¹⁵

A második megjegyzés a két szöveg eltérését illeti. Ahogy már Balogh József feltűntette (és az összehasonlítás révén az olvasó is ellenőrizheti) az eltéréseket,¹⁶ Havas is

¹¹ A régebbi kiadók, fordítók és tanulmány szerzők nyilvánvalóan a Biblia Vulgata (Clementino-Sixtina) valamely kezük ügyébe eső egyházi kiadását vették alapul, Havas László a nemzetközi tudományosságban újabban használt, Weber-féle szövegkiadást.

¹² IX. fejezet, 2, HAVAS, *i. m.*, 44, 46. Havas László szövegétől eltérnek a kapcsolatos mondatokat tagoló vesszők gyakoribb használatában, a magánhangzó előtti, szókezdő u- helyett szokottabb v- írásmódban; a második „Domine” (uo., 46, 3. sor) valószínűleg sajtóhiba miatt kisbetűs.

¹³ HAVAS, *i. m.*, 45, utolsó sor és a következők a 46. lap apparátusában folytatólagosan.

¹⁴ BÉKEFI, *i. m.*, 963–964.

¹⁵ A Sixtino-Clementina és a tudományos Vulgata-kiadás ezen a ponton szóról szóra megegyezik.

¹⁶ Ritkítással emeli ki a pontos idézetet; ez az Eccli 23, 4–5. tekintetében korrekt is, nehezen értem azonban, hogy a 6. vers idézetében miért csak a „ne tradas” szavakat tartja pontos idézetnek.

megjegyzí, hogy – fordításban idézem – „a *Libellus* szerzője a Szentírás szavait kissé megváltoztatja”. Majd a ritka „infrunitus” szó – nyilván szövegkritikai szempontú – megalapozására Senecát, Macrobiust idézi és Paulus Diaconus Festus-kivonatának egy helyére hivatkozik.¹⁷ Ahogy ezeket a szóelőfordulásokat, bármennyire is ritkának tűnik e szó, lényegében szükségtelen adalékoknak kell tekintenünk az előbb is idézett Biblia-szöveg ismeretében, sokkal fontosabb megmutatnunk, hogy nem a *Libellus*, vagyis az *Admonitiones* szerzője „változtatta meg” (értsd: parafrázeálta) a Szentírás szövegét.

Ez a szöveg ugyanis nem közvetlen bibliai idézet, hanem énekelt zsolozsmatétel, mégpedig műfaja szerint a nyugati (latin) zsolozsma során augusztusban olvasott salomoni (bölcesség-)könyvekhez tartalmilag szorosan kapcsolódó, azokhoz megkomponált rezponzóriumsorozat (ún. história), a *Historia Sapientiae*¹⁸ egyik rezponzóriuma,¹⁹ vagyis az éjszakai virrasztás (a matutinum) egyes szakaszaiban (nokturnusaiban) eredetileg²⁰ folyamatosan (a lectio continua, ill. középkorias terminussal a scriptura occurrens elve szerint),²¹ de a későbbi gyakorlatban erőst kivonatosan felolvasott bölcességkönyvek²² egyik felolvasott szakaszára „felelő” ének (a felelést általánosabban és inkább a zenei formára értve), annak is az első része.²³ A szöveget teljesen azonosan találjuk meg a zsolozsma-tételek legkorábbi fontos kódexeire épülő, monumentális Hesbert-féle szövegkiadásban²⁴ és – a középkori Európa gyakorlatilag egésze beláthatatlan számú kéziratához, majd nyomtatott könyvéhez (elsősorban antifonálékhoz és breviáriumokhoz) hasonlóan – a ránk maradt legkorábbi hangjelzett (neumaírt) magyarországi antifoná-

¹⁷ Szemben az „infrunitus” szóhoz fűzött megjegyzésekből kitetsző „infrenato”, „in fremitu”, „infroenato” olvasatokkal.

¹⁸ Leírását lásd később; liturgikai-zenetudományi rövidítése HSap. A históriás rezponzóriumok kialakulásáról lásd FÖLDVÁRY Miklós István, *A magyarországi zsolozsma-lekcionárium temporáléjának jellegzetességei II*, Magyar Egyházzene, 16(2008/2009), 411, 14. j.

¹⁹ A magyar liturgikai szakirodalomban újabban meghonosodott, magyaros változatokkal írom a liturgikus-zenetudományi szakkifejezéseket, melyeket ennek megfelelően, magyarosan kell kiejteni (pl. matutinum, hosszú i-vel, rezponzorium, s-sel és nem sz-szel).

²⁰ A 8–9. századi források tanúsága szerint. A folyamatos olvasásról lásd FÖLDVÁRY, *A magyarországi zsolozsma-lekcionárium... II*, 410 skk.

²¹ A zsolozsmaolvasmányok rendjéről lásd FÖLDVÁRY Miklós István, *A magyarországi zsolozsma-lekcionárium temporáléjának jellegzetességei I*, Magyar Egyházzene, 16(2008/2009), 145–147, az olvasmányrendről: 147–152.

²² A Bölcesség könyve (*Liber Sapientiae*) az öt salomoni könyvet együtt jelentette: *Proverbia* (Prv), *Ecclesiastes* (Eccl), *Canticum canticorum* (Ct), *Sapientia Salomonis* (Sap), *Ecclesiasticus* v. *Siracides* (Eccl v. Sir). Arról, hogy a középkor folyamán valójában melyik könyveket olvasták fel, lásd alább (*A Liber Sapientiae felolvasása*).

²³ A HSap első vasárnapja matutinumának szövegét e tanulmány könyvrészletként tervezett bővített változatában fogom megadni.

²⁴ *Corpus antiphonalium officii*, IV, *Responsoria, versus, hymni et varia*, editio critica, editum a Renato Joanne HESBERT monacho Solesmensi, Roma, 1970 (*Rerum Ecclesiasticarum documenta, Series maior: Fontes*, 10). A továbbiakban a nemzetközi szakirodalomban szokásos CAO rövidítéssel (utána pedig a tételszám-mal) utalok rá. A CAO–6503 szövegkritikai apparátusa néhány jellegzetes középkorias alakváltozatot és más formákat sorol elő.

léban (*Codex Albensis* 150^f),²⁵ vagy a megszilárdult magyar (esztergomi) rítus zsolozsmájának becses, már kottavonalas dokumentuma, a 13. század végére keltezett *Breviarium notatum Strigoniense* (az ún. „strahovi” breviárium) megfelelő zsolozsmahórájában (254^f),²⁶ és Európa-szerte kódexek beláthatatlan tömegében.

Megérné elemezni az *Intelmek*-kéziratok szövegváltozatait és megadni lehetséges okaikat, most csak annyit állapítok meg, hogy Havas Lászlónak a változatokra vonatkozó szövegkritikai döntései nagy valószínűséggel helyesek, legfeljebb az „...averte a me, Domine, aufer a me...” központosításában hallgatható voltna a W²⁷ szövegre – amennyiben itt (Havas apparátusa szerint) a „Domine” után pont van s az „aufer” nagybetűvel íródik –, ha már az „Extollentiam” szót önálló mondat kezdeteként nagybetűvel írta (ami egyébként énekelt tételek esetén egyáltalán nem kötelező).²⁸ A zenei frázisok egyértelműen eldöntik a kérdést: a „Domine” (bárhogy is jelöljük) lezárja az előző mondatot, és az „Aufer” szóval új mondat kezdődik.

Van tehát szemernyi igazság a kiadói „Cf.” megjegyzésben, de ez önmagában még kevés, mert az *Intelmek* idézete – és itt a lényeg – nem közvetlenül, hanem csak az idézett *Domine Pater et Deus* (CAO–6503) responzóriumon keresztül vethető össze a bibliai szöveggel, s az összevetésnek csak a responzorium, nem pedig az *Intelmek* keletkezésével illetően van igazán értelme. (Az énekelt tétel liturgikus helyét két további tétel elemzése után határozom majd meg, és a javasolt jelzés is ott található.)

Az elemzett idézetet csak egy bevezető „Et iterum” (‘S továbbá’) kifejezés választja el egy öt közvetlenül megelőző másik „bibliai” idézettől:

2) *Emitte, Domine, sapientiam de sede magnitudinis tuae,
ut mecum sit et mecum labore,
ut sciam, quid acceptum sit coram te
omni tempore.*²⁹

²⁵ Facsimile kiadása: *Codex Albensis: Ein Antiphonar aus dem 12. Jahrhundert*, von Z. FALVY, L. MEZEY, Bp.–Graz, 1963 (*Monumenta Hungariae Musica*, 1) – alakváltozatai részben olyan középkorias sajátosságokat mutatnak, mint a CAO–6503 némely kódexei: „desiderium malignum” helyett „desiderio maligno”, „infrunito” helyett „infronito”; nem találjuk köztük, de bizonyosan akadna párhuzam az „aufer” helyett álló „affer” szóra is.

²⁶ *Breviarium notatum Strigoniense* (s. XIII.), edited and introduced by Janka SZENDREI, Bp., 1998 (*Musicalia Danubiana*, 17). Mai őrzési helye a strahovi (Prága) premontrei kolostor könyvtára (Strahovská knižnica; jelzete: DE. I. 7). A tétel szövege a természetes „vite mee” írásmódot leszámítva tökéletesen megegyezik a modern szövegkiadásával. A 13. század második felére keltezett, ma a zágrábi érseki könyvtárban őrzött, MR 67 jelzetű *Breviarium Strigoniense*-ben (331^f) is pontosan ugyanez a szöveg.

²⁷ Budai-kódex.

²⁸ A különböző liturgikustétel-típusok eltérő központoszásáról lásd Balázs DÉRI, *Introduction = Missale Strigoniense 1484 id est Missale secundum chorum almae ecclesiae Strigoniensis, impressum Nurembergae apud Anthonium Koburger, anno Domini MCCCCLXXXIII (RMK III 7)*, ed. Blasius DÉRI [Balázs], Bp., 2009 (*Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum: Series nova*, 16 – *Monumenta Ritualia Hungarica*, 1), LVI.

²⁹ IX. fejezet, 1, HAVAS, i. m., 44.

Havas László itt is a „Cf.” megjegyzéssel idézi a Sap 9, 10. bibliai szövegét, nyilván a Jeromos-szöveg szempontjából ma mértékadónak tekintett, de az egyházi hagyománytól (melynek közkézen forgó változata a Sixtino-Clementina) többször erősen távoli Weber-féle kiadásból, amelynek a vonatkozó teljes szövege:

„Mitte illam de sanctis caelis (S-C: caelis sanctis) tuis,
et mitte illam (S-C omittit: mitte illam) a sede magnitudinis tuae,
ut mecum sit et mecum laboret,
et sciam, quid acceptum sit apud te.”

Mindebből a szövegkiadó csak ennyit idéz: „et mitte (C: emitte) illam a sede magnitudinis tuae, ut mecum sit et mecum laboret..., sc. sapientia”, továbbá, nekem teljesen rejtélyes módon párhuzamba állítja Prv 8, 10-et is (valójában pedig a 8, 10–11-et idézi). Békefi Remig³⁰ és Balogh József a maga szokott módján jelölte az idézetnek a Biblia-szövegtől való eltéréseit, Havas azonban nem kommentálja őket – az olvasó könnyen összevetheti a most valóban kevesebb, de jellegzetes, és véletlennek semmiképp nem tulajdonítható különbségeket, melyek itt nyilvánvalóan a szöveg kontextusból való kiemelésére (pl. az „illam” helyett „sapientiam”), illetve most nem vizsgálta, a Vulgátánál régebbi Biblia-fordításokra mehetnek vissza.

Ezek az eltérések nyilvánvalóan azért nem véletlenek és nem is egyediek, mert ismét tökéletes az egyezés az Európa-szerte évszázadokkal az *Intelme*k keletkezése előtt (itt-ott apró eltérésekkel leszámítva) azonos szöveggel énekelt *Emitte Domine sapientiam* responzórium első részével – így találjuk a CAO-ban (6657), a *Codex Albensis*ben (149^v–150^r),³¹ vagy a 13. század végi esztergomi breviáriumban (253^v–254^r).³²

Aki a két magyar kódex oldalszámait itt és az előző tételnél megfigyelte, rögtön feltűnik neki, hogy a két idézett szöveg mindkét magyar kódexben szinte egymás mellett található. Valóban, az *Emitte Domine sapientiam* responzórium ugyanazon *Historia Sapientiae* responzorium-sorozatának tagja. Liturgikus helyének pontos meghatározását szintén a következő idézet megvizsgálása utánra halasztom.

A prológus és így az egész mű első bibliainak tekintett idézete így hangzik:

3) *Audi, fili mi, disciplinam patris tui,
et ne dimittas legem matris tuae,
ut multiplicentur tibi anni vitae tuae.*³³

³⁰ BÉKEFI, *i. m.*, 963.

³¹ Apró eltérésekkel (egyszerű írástévesztés lehet a *magnitudinis sue* és a *sint*), amelyek némelyike megtalálható a CAO régi kódexeiben is (*laborem*, lásd CAO: V, L kódex).

³² Ennek szövege hajszálla megegyezik a CAO-ban korrektnek tekintett szöveggel. A strahovi breviáriumban ugyanez a szöveg van (330^v).

³³ Prol. 3, HAVAS, *i. m.*, 8.

A korábbi kutatást³⁴ követve Havas László is³⁵ a Prv 1, 8. és 4, 10. (pontosabban: 4, 10b) verseiből összerakott közvetlen idézetnek tekinti ezt az idézetet. Mint apparátusából is kiderül, a kódexek egy része,³⁶ valamint egyes modern kiadók a Prv 1, 9. első felét („ut addatur gratia capiti tuo”) mint folytatást is betoldják a szövegbe, mintha az hiányoznék onnan. Ám nem hiányzik, mert e szöveg, habár valóban két Biblia-helyből van összetéve:³⁷

„Audi, fili mi, disciplinam patris tui,
et ne dimittas legem matris tuae” (Prv 1, 8),
„...ut multiplicentur tibi anni vitae.” (Prv 4, 10)

és a „Vulgata”-szövegekből³⁸ hiányzó „tuae” szóval van kiegészítve, ebben a formában, egy egységként állhatott rendelkezésére az *Intelme*k írójának (vagy az ő forrásának) – hiszen ez is egy responzorium első része: CAO-6140, mégpedig ugyanabból a HSap-sorozatból.

E responzorium élettörténete azonban eltér az előzőkétől: a fönnebb kétszer említett magyar forrásokban nem található meg és később is csak igen szórványosan,³⁹ sőt az elérhető nagy adatbázisok⁴⁰ szerint Európa-szerte lényegesen kevesebbszer (talán a kódexek felében) fordul elő, mint a két előbb említett tétel. Esetleg (de ezzel csak nagyon óvatosan érvelnék) éppen magyarországi késő középkori (viszonylagos) ismeretlenségére utal az, hogy ezt több másoló nem egy egységnek tekintette, hanem valamiféle hiányos, kiegészítendő szövegnek. „Teljes” szövege egyébként is kézenfekvő volt, hiszen annak a rövid felolvasandó szakasznak a része, amellyel a salamoni könyvek felolvasása kezdődik augusztus első vasárnapja matutínusának első nokturnusában, ahogy a *Breviarium Strigoniense* (s. XIII) 1. nokturnusa kezdetén is: „(Prv 1, 1–7) ... (Prv 1, 8–9) Audi, fili mi, disciplinam patris tui, et ne dimittas legem matris tuae, ut addatur gratia capiti tuo, et torques collo tuo.”

³⁴ BÉKEFI, *i. m.*, 935. BALOGH, *i. m.*, 619 az *Audi ... matris tuae* szakaszt tekinti valódi idézetnek, a folytatást csak egybevethetőnek tünteti föl a Prv 4, 10. versével.

³⁵ HAVAS, *i. m.*, 8–9.

³⁶ Vö. HAVAS, *i. m.*, 8–9; SZOVÁK, *i. m.*, 154.

³⁷ A két szöveg egymáshoz közel kerülését a liturgikus szöveg megalkotójánál talán az is segíthette, hogy Prv 4, 10. is az „Audi, fili mi” szöveggel kezdődik.

³⁸ Ami az Eccli esetében nem Jeromos fordítását jelenti, hiszen ő a görög eredetijű ótestamentumi szövegeket nem fordította újra.

³⁹ DOBSZAY László, KOVÁCS Andrea, *Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europae V/A Esztergom/Strigonium (Temporale)*, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 2004, 323 (jegyzet a 44080. tételhez) szerint a responzorium az esztergomi rítushoz tartozó Szepességből származó Sc-94 könyvből (*Breviarium Scepusiense*, „Liber catenatus”, saec. XIV/XV) a 14. helyen fordul elő, amely azonban magánhasználatra másolt breviárium. Különösen a magánhasználatra készült breviáriumi és antifonális részekben érvényesül egy bizonyos értékmentő szándék, így a szerkezetileg indokoltnál több tételt tartalmaznak. Ez nem föltétlenül jelenti a használatukat is, pusztá kegyeletből történő „felhalmozást”, de ha mégis éneklék, akkor ráadás-ként, hétköznapi, tehát nem tekinthető általánosan ismert, jellegzetes énekanyagnak.

⁴⁰ *Cantus: A Database for Latin Ecclesiastical Chant*, <http://publish.uwo.ca/~cantus/>.

Az *Intelmek* megalkotásának éveire a későbbi sajátos magyarországi (esztergomi) rítus kialakulásának első mozzanatait tételezhetjük föl.⁴¹ Ebben az időben a külföldről érkezett klerikusok a magukkal hozott (bizonyosan több területről származó) könyvekből végezheték az istentiszteletet. Bármennyire is sajátossá vált azonban a (változatokra tagolódó) esztergomi rítus a 12. században mindenekelőtt a zsolozsmát illető liturgikus rendezés során, sajátossága (leszámítva a szanktorále magyar szentjeit és az istentisztelet kiegészítő mozzanatait) a Karoling-kor utáni Európa-szerte mind a világi egyházakban, mind a korai szerzetesi kurzusban (e két nagy ágban részben eltérően) gyakorlatilag azonos nagyszerkezet mellett elsősorban az egyes, nagyobb készletből válogatott, énekelt tételek elrendezésében mutatkozott meg, mégpedig a zsolozsmában inkább, mint a lényegesen egységesebb misében.

Ami jelen tanulmányunk tárgyát illeti: a mise, illetve a zsolozsma (recitálva) olvasott szentírási szövegeit (válogatásukat és elrendezésüket az egyes liturgikus időpontokra) tartalmazó lekcionárium nem bibliai rétege a valamelyest nagyobb változatosságot mutató szövegegységek közé tartozik.⁴² Éppen ezek a belátható mennyiségű, rendszerszerű kisebb eltérések váltak más szempontból nagyon is meghatározókká az egyes területek önazonosságának kialakításában. Mivel a frank-római liturgia 8–9. századi megszilárdulása utáni – lényegében a II. Vatikáni Zsinatig tartó – igen hosszú időben alapvető azonosságok mellett kisebb-nagyobb eltérésekkel kell számolnunk térben és időben, a középkori liturgia adott szakaszára vonatkozóan nagyon körültekintően kell eljárunk, hogy egy adott idézet énekelt tételben vagy szentírási felolvasásban való gyakori vagy kevésbé gyakori használatát valószínűsíteni tudjuk.

⁴¹ A magyarországi (esztergomi) rítus történetéről, forrásairól, a különböző istentisztelet-típusok lefolyásáról és jellegzetességeiről első tájékozódásul: DOBSZAY László, *Az esztergomi rítus*, Bp., Új Ember [kiadó], s. a. Összefogott ismertetés a rítus-úzus terminusok tisztázásával: Miklós István FÖLDVÁRY, *The Use of Esztergom (Ritus Strigoniensis) = Missale Strigoniense 1484*, ed. Blasius DÉRI [Balázs], IX–XV. DOBSZAY László, *A középkori magyar liturgia István-kori elemei? = Szent István és kora*, szerk. GLATZ Ferenc, KARDOS József, Bp., MTA Történettudományi Intézet, 1988, 151–155, majd részletesebben SZENDREI Janka, *A „mos patriae” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében*, Bp., Balassi Kiadó, 2005. megfelelő fejezetei szerint már az első, 11. század végi források jellegzetesek, tehát nem kizárt egy István-kori első réteg. A források kis száma miatt azonban csak óvatosan lehet következtetni a legkorábbi alakulásra. Míg a Hartvik-agenda zsolozsmája még nem jellegzetesen magyar, más tekintetben viszont már e kódex is később jellegzetesnek ismert sajátosságokat mutat, ugyanakkor a 12. század eleji Codex Albensis már egy regionálisan tagolt rendszer része, vagyis mire kialakult, már variálódni is volt ideje a rítusnak (vö. FÖLDVÁRY Miklós István, *Rubrica Strigoniensis: A középkori Esztergom liturgiájának normaszövegei*, PhD disszertáció, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, Ókortudományi Program, 2008, http://latin.elte.hu/munkatarsak/FM_files/disszertacio.shtml, II, 3. fejezet). Föltehető, hogy a rítus legjellegzetesebb elemének, a magyar zsolozsmarítusnak az alapjai is megvoltak legkésőbb a 11–12. század fordulóján, vagy inkább korábban, véleményem szerint akár az első szentté avatások lelki klímájában, tehát Szent László korában.

⁴² Mint a magyarországi anyagra a közelmúltban FÖLDVÁRY Miklós meggyőzően bizonyította, a lekcionárium nem bibliai rétege (szermók és homiliák) sem annyira képlekeny, mint azt általában vélük (vö. különösen *A magyarországi zsolozsma-lekcionárium... II*, 408–410). A bibliai anyag válogatása pedig teljesen kötött, csak az adagolása különböző: a jellemző kezdőpontokon (impozíciók) mindig azonos, utána tér el, pontosabban fogalmazva „elcsúszik” (uo., 410 skk.).

Az eddig elemzett három tétel közül az első kettőre a következő bátor kijelentést tehetjük: az *Intelme*k bizonyosan nem honi származású, de Szent István közvetlen környezetéhez tartozó⁴³ klerikus szerzője műveltségében iskolai s ezzel együtt egyházi képzésénél fogva föltehetően kora gyermekkorától kezdve, az évtizedek során minden évben többször visszatérő használatával megerősítve szilárdan benne volt a két responzórium, ráadásul egymásra következésük biztos tudatával. (A magyarországi forrásokban⁴⁴ az Európa-szerzte már a korai forrásoktól⁴⁵ meglevő rend szerint az *Emitte Domine sapientiam* és a *Domine Pater et Deus* responzórium a matutinum „élbolyában” szerepel, sőt, az esztergomiakban és a hozzájuk közel álló forrásokban mindig egymáshoz tapad.) Ezen nem módosít semmit az sem, ha – amit a jelenleg szemhatárunk elé kerültek alapján nem lehet igazolni, és nem is tartok szükségesnek – egy esetleg forrásául szolgáló királytűkörben így találta őket, mert akkor csak annyi a különbség, hogy az imént leírt műveltségével azonnal fölismerte liturgikus mivoltukat és úgy vette át őket. Másfelől, a recepció alább kifejtendő, nem eléggé hangsúlyozható oldaláról nézve, szerzőnk arra is bizony számíthatott, hogy idézete a művelt (vagyis a liturgiát ismerő, klerikus műveltségű) olvasóknak azonnal felismerhető autoritás lesz, a szó retorikai értelmében is.

Ami az *Audi fili* responzóriumot illeti: maga a tétel zárt szövegállapota és a kortárs Európában való ismertsége van olyan fokú, hogy használatát a szerző részéről ugyanilyen tudatosnak és ugyanilyen szándékúnak tekinthetjük. A tétel európai elterjedtsége⁴⁶ a történész szempontjából sajnálatosan nem annyira korlátozott, hogy lokalizálható lenne egy olyan területre, ahonnan a szerzőt bátran származtathatnánk.

Az már a szövegnek az író által be nem látható későbbi történetéhez tartozik, hogy „szerencsére” a bibliai alapszövegnek a HSap-ban, és pedig rögtön az elején való előfordulása (lásd fentebb) magas fokú ismertséget biztosított az autoritativ idézetnek azután is, hogy maga a tétel végül a magyarországi liturgiában peremre került: mint láttuk, az *Audi fili* magánhasználatra összemásolt, gyűjtés-igényű följegyzésben⁴⁷ lelhető föl.

⁴³ Szűcs Jenő, *Szent István Intelmei: az első magyar államelméleti mű = Szent István és kora, i. m., 44–45.*

⁴⁴ CAO-ECE-43900 és 43920 szerint a központi (esztergomi, pálos és a szepességi) forrásokban mindenütt; nincs mód és nem is szükséges a teljes rítusterületet egybenézni, csak a korai *Codex Albensis* rendjét vegyük figyelembe: sorrendje *Emitte Domine sapientiam*, *Da mihi Domine sedium tuarum*, *Domine Pater et Deus*, lásd a következő jegyzetet.

⁴⁵ CAO Vol. I. Manuscripti „cursus Romanus” és II. Manuscripti „cursus monasticus”, a 130. szakaszban (*Historia Sapientiae*) (384–385, ill. 730–731. lap) a források nagy részében az *Emitte Domine sapientiam*, a *Domine Pater et Deus* és a *Da mihi Domine sedium tuarum* responzórium áll egymás mellett, mégpedig a források felében ebben a sorrendben, felében pedig a két utóbbi „helyet cserél”. Jó eséllyel föltelezhető tehát, hogy az *Intelme*k szerzője egymás mellett találta a fejében és/vagy a keze ügyébe eső, általa használt liturgikus könyvben az *Emitte Domine sapientiam* és a *Domine Pater et Deus* responzóriumokat.

⁴⁶ Cantus database.

⁴⁷ Lásd 39. jegyzet.

A bölcsességek könyve scriptura occurrens szerinti felolvasása és a Historia Sapientiae az augusztusi szolozsmában

Mintegy exkurzusként, hogy az eddigiek liturgikus kereteit megértsük, a bölcsesség-irodalom liturgikus használatának mélységét érzékeljük, s ezzel a Szentírásban sajátos helyzetű moralizáló-erkölcstanító (elsősorban a Prv) – és meglepő módon a pesszimiztikus (Eccl) – hang fölerősödését érzékelni tudjuk (az előbbi elemi módon fontos a bölcs király toposzának kontextualizálásához is), szükségesnek látszik röviden bemutatni a matutínium tételrendjét, benne az olvasmányok és énekelt tételek, és pedig augusztus négy hetében a bölcsességi irodalom szövegeinek előfordulásait, használatuk és „érzékelésük” módozatait.

A matutínium

Az éjszakai virrasztó imaóra, a matutínium szerkezete vasár- és ünnepnap a következő: bevezető fohászok után az invitatórium (a 94. zsoltár recitálása responzoriális szerepű, refrénszerűen ismétlődő „antifónával”) és egyes rítusokban himnusz következik, majd a matutínium „testét” három, lényegileg azonos szerkezetű nokturnus alkotja, melynek részei: három zsoltár recitálása egy vagy három antifóna „alatt”, verzikulus (recitált párvers), a „világi rítusban” három-három⁴⁸ olvasmány (lekció) (az első nokturnusban bibliai olvasmány, a másodikban szermó⁴⁹ vagy szentek ünnepein legenda, a harmadikban homília)⁵⁰ három responzóriummal, majd zárásul Te Deum, könyörgés (nagyreszt azonos a napi mise kollektájával), záró fohászok. A záró könyörgés elmarad, ha a matutíniumhoz közvetlenül csatlakozik a laudes, vagyis a hajnali, ötszoltáros imaóra (óra). A hétköznapi matutínium annyiban különbözik a vasár- és ünnepnapitól, hogy csak egy nokturnusból áll, amelyben tizenkét zsoltár (hat zsoltár párosával) hangzik el egy-egy (tehát összesen hat) antifóna alatt, amelyekre három olvasmány és három responzórium következik (ezek rendjét lásd alább, a responzóriumok tárgyalásakor; a vasárnapra vagy hétköznapi eső ünnepek kiszorító szerepéről lásd ugyanott).⁵¹

⁴⁸ A szerzetesi szolozsmában (cursus monasticus) négy.

⁴⁹ A sermo „az ünnepről, esetleg az első nokturnus bibliai szövegéről szóló kommentár vagy beszéd”: FÖLDVÁRY, *A magyarországi szolozsma-lekcionárium...* 1, 147.

⁵⁰ A „homelia” „a nap miséjének evangéliumi szakaszát, azaz perikópáját kommentáló szöveg”, lásd uo.

⁵¹ Ugyan jelentős rövidítésekkel, de élményszerű, hallható áttekintést ad a Schola Hungarica 1984-ben megjelent lemeze, a *Liber Sapientiae (Bölcsesség könyve)*, a lemezborítón Rajeczky Benjamin nagyszerű bevezetőjével. Az elemzettek közül az *Emitte Domine sapientiam* responzórium került bele a válogatásba. – Az esztergomi éjszakai szolozsma (a matutínium és a hozzá kapcsolódó hajnali óra, a laudes) ma már teljes terjedelmében elhangzik az év nagy ünnepein, általában a budapesti (Váci utcai) Szent Mihály-templomban (Angolkisasszonyok) a Szent Mihály Laikus Káptalan tagjainak részvételével (tájékozódni lehet: <http://www.capitulumlaiicorum.hu>).

A Liber Sapientiae felolvasása

Az augusztusi négy teljes hét matutínumainak ószövetségi olvasmányai a Bölcsesség könyvéből vették. A Bölcsesség könyve a középkori latin liturgikus kultúrában az öt salamoni könyvet együtt jelentette (nem tévesztendő össze az öt könyv egyikével, amelynek neve Salamon bölcsességének könyve). A korai zsolozsmaforrások a 8–9. századból (13–14. Ordo Romanus, Amalarius) mindegyikre hivatkoznak. Felolvasásukat úgy képzelhetjük el, hogy augusztus négy hetében egy-egy hét jutott a Példabeszédek, Prédikátor, Sirák, Bölcsesség könyvére, az Énekek éneke pedig talán egyetlen éjszaka, az augusztus közepi Nagyboldogasszony-vigilián szólalt meg.⁵² Később a rendszer stilizálttá rövidült, ami jellemző a ténylegesen fennmaradt forrásokra. A teljes históriának – emblematiszta szerepe miatt – leginkább az eleje volt szilárd helyzetű, hiszen az olvasmányanyag jelentős rövidülése után a szöveganyag mintegy visszazsugorodott az elejére: augusztus első vasárnapján (az Abdon és Sennen július 30-i ünnepét követő vasárnap), a Historia Sapientiae „beiktatásakor” (impozíciójakor), elkezdtek a Példabeszédek könyvét, de kisebb léptékben haladtak benne, mint a korai időszakban, így esetleg egész augusztusban nem érték a könyv végére. A legteljesebb magyarországi olvasmányforrásban (az ún. „strahovi” breviáriumban)⁵³ így is történik az első három héten, majd a negyedik héten elindul, de csak az 5. fejezetig jut el a Prédikátor könyve. (Ez az átlaghoz képest már terjedelmesebb felolvasást jelent, de nem szokásos, hogy három hét után vált az olvasmányrend. Előfordulhatna az is, hogy minden héten más-más könyv elejével kezdenek, de folytatás nélkül; erre is van párhuzam, pl. a 1–4Rg fölolvásásában.) A folyamatos olvasás (lectio continua, scriptura occurrens) azért is válhatott stilizálttá, mert a középkor nagyobb részében a nyári időszakra rengeteg szent ünnepe esett,⁵⁴ és ehhez kell még hozzávenni a négy vasárnapot. Így a bibliai olvasmány gyakorlatilag a vasárnapok kiváltsága volt, azok közül is leginkább az elsőé, amelyet az új história „beiktatása vasárnapjának” (impozíciós vasárnapnak) neveztek és kiváltságosan kezeltek. A nem impozíciós közvasárnapokat a kisebb szent-ünnepek is „kiűtötték”, ilyenkor a legközelebbi szabad köznapon „ferialiter recepta”-ként ülték meg őket, de ez a bibliai olvasmány elmaradásával járt, mert csak egy nokturnus volt, az pedig a III., a homíliaé. A középkori tudat számára tehát a Bölcsesség könyvének (könyveinek) kezdete egy meghatározott nap, augusztus első vasárnapja perikópaszerű olvasmánya lett, és csak a könyvek tartották fenn annak az elméleti eszményét, hogy a bölcsességi könyveket folyamatosan olvassák a hónapban. Ehhez az illúzióhoz viszont nem volt szükség sok szövegre, így rövidülhetett a lemásolandó anyag.

⁵² Hogy ez így volt, annak közvetett bizonyítéka az ünnep responzóriumainak szövegválasztása (CAO, 106. szakasz).

⁵³ Lásd 26. jegyzet.

⁵⁴ Esztergomban talán legfőljebb 4–6 nap maradt szabadon augusztusban.

Az énekelt tételek

Az augusztusi négy hét matutíniumainak responzóriumi a Bölcsesség könyvéből vesznek szövegeiket, egy sorozatot, ciklust alkotnak (*Historia Sapientiae* vagy ahogy az esztergomi ordináriuskönyvekben⁵⁵ jelzik az első responzóríumról: *historia In principio*). Szintén a história részét képezik a szombat esti vesperások hetente változó, de készletbe rendeződő Magnificat-antifónái, amelyek a római rítus minden változata szerint az éppen olvasott bibliai könyvből vesznek szövegüket. Az *Intelmek*ben idézett három responzóríum miatt néhány megjegyzés szükséges e terjedelmesebb, erősebben melizmatikus énekelt tételekről. Ahogy az antifóna görög nevének etimológiája (a két karban vagy szóló és kar közötti felelgetés) sem érvényesül a nyugati, latin liturgiában, úgy nevével ellentétben a responzóríum sem „felelő ének” annyiban, hogy nem az olvasmányra felel, csak felelgetős fölépítésű (A1–2+B+A2, amelyben a B rész az ún. verzus). Viszont tartalmi kapcsolatban van az énekelt responzóríum-ciklus egésze az olvasott olvasmányciklus egészével. A responzóríumok egy, már a rövidülés első szakaszát megszenvedett, de valamivel bővebb olvasmányanyagot őrző korban születtek,⁵⁶ mert válogatásuk nagyobb anyagra terjed ki. Használatuk elméletileg a következő volt: egy „história” legalább nyolc (az Alpokon túl kilenc), de inkább több responzóríumból állt. Ezek válogatása és sorrendje a rítusra jellemző, de a tágabb készlet valamilyen kiosztásban az egész latin liturgiában egységes. A kilenc responzóríumot vasárnap végigénekelték a három nokturnus három-három lekiója után (Itáliában az utolsó elmaradt, helyette rögtön jött a *Te Deum*). A hétköznapi csak három lekiószakasz volt, ezek után hangzott el három responzóríum úgy, hogy a vasárnapi első nokturnus hétfőn és csütörtökön, a második nokturnus kedden és pénteken, a harmadik nokturnus szerdán és szombaton került sorra, azaz a vasárnapi ciklus elvileg még kétszer lefutott egy-egy héten. A história egész ideje alatt ugyanaz a ciklus érvényesült. A készletből fennmaradó tételeket, amelyek a szükséges nyolc vagy kilenc (vagy a szerzetesi cursusban tizenkét) éneken túl megvoltak a kódexekben, vagy nem használták, vagy pedig a köznapokon iktatták be rendszertelenül. Így egy négyhetes históriánál, mint a Bölcsességé, a „világi” cursusban egy responzóríum elméletileg négy héten át hetente háromszor szólalt meg, vagyis összesen tizenkét elhangzása volt. (Egyes tételek a szombat esti vesperásba, vagyis a vasárnap első vesperásába is bekerültek, rendszerint a nokturnusvégiek, ezek esetében ez újabb négy alkalmat jelentett; Esztergomban az *Emitte Domine sapientiam* éppen ilyen volt⁵⁷ – természetesen bizonytalan, hogy ez már az *Intelmek* korában is így történhetett-e.) A gyakorlatban a szentek ünnepei miatt azonban mindez odáig csökkenhetett, hogy elméletileg akár egye-

⁵⁵ *Ordinarius Strigoniensis impressum pluries Nurembergae, Venetiis et Lugduni annis Domini 1493–1520* (RMK III Suppl. I 5031, RMK III 35, 134, 165, 166, 238), ed. Nicolaus Stephanus FÖLDVÁRY [Miklós], Bp., 2009 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum: Series nova, 16 – Monumenta Ritualia Hungarica, 1), 111.

⁵⁶ A terminus ante quem legkésőbb 831, Amalarius római tanulmányútja, amikor már befejezett tényként van szó római és frank területen is a históriás ciklusokról.

⁵⁷ FÖLDVÁRY, az 55. jegyzetben i. m., 111.

dül az impozíciós vasárnapon, vagyis egyszer énekeltek-hallottak egy tételt. A valóság azonban (itt tovább nem részletezhető indokok miatt) az egyszeri és a tizenkétszeri elhangzás között lehetett, azaz kb. kettő–négy elhangzással számolhatunk évente.

A *Libri Sapientiae* erőteljes használata azonban nem csak az augusztusi zsoltózmát jellemzi, hanem átjárja az egész évet: lecke-perikópák, továbbá énekelt tételek szövegeit adva, de nem első renden liturgikus alkalmazásban is. Ezeket a tanulmány jelentősen bővített, könyv terjedelműre tervezett változatában elemzem.

A liturgikus-bibliai szövegek befogadásának folyamata

Visszatérve a tanulmány elején elemzett három hosszú idézethez: amíg a jelenlegiek-nél meggyőzőbb szövegi-tartalmi-szerkezeti mintákat nem találunk (az eddig többszörsen átvizsgált, csak távoli szövegpárhuzamokat mutató Karoling-kori királytűkrökön kívül), amelyek valamelyik irányban eldönthetnék a kérdést, inkább elképzelhetőnek kell tartanunk, hogy az *Intelme*k összeállítója-alkotója a saját liturgikus énekgyakorlatából emelte be a szövegbe a liturgiában egymáshoz közel elhangzó, egymást erősítő szövegeket, mint azt, hogy valamely forrásában találta így. De ha esetleg így történt, akkor az a forrás a maga részéről ugyanígy a jelzett liturgikus háttéranyagból merítette ezeket az eredetileg énekelt tételeket, melyek ebben a formában váltak autoritássokká.

Mindkét esetben bizonyosan meg kellett gondolnia az írónak vagy akár a parafrázálónak, hogy hogyan felel meg a feltételezett-remélt recepció szempontjának. S erről elmélkedve majd át kell gondolnunk, hogy milyen célból és melyik Biblia-szövegekre hivatkozott a hajdani író (vagy esetleges elődei), s egyáltalán, emlékezetünkbe kell idéznünk, hogy milyen a Biblia-szöveg vagy más liturgikus műveltséganyag idézésének és befogadásának folyamata.

A középkori szövegképződés és szövegértés megközelítéséhez mindenesetre félre kell tenni azt a szemléletet, amely arra számít, hogy a szerzők konkordanciákkal és más segédletekkel keresgélnek maguknak megfelelő szöveghelyeket, illetve, hogy az olvasó (bármekkora kör is az) elsősorban így fogadja be őket. Ami a latin kereszténységet illeti, arra kell számítanunk, hogy az ünnephierarchiában elől álló napok vagy a gyakran ismétlődő liturgikus alkalmak (pl. szentek különböző típusainak formalizált, ún. kommunis ünneplésének) olvasmányai, továbbá adott esetekben még ezeknél is inkább az énekelt tételek által rögzült szöveganyag feltétlenül nagyobb eséllyel jelent meg a szerző tudatában és a befogadók is könnyebben ráismertek, mint azon szövegekre, amelyek a perikópa- és az énekszöveg-anyagon kívülre estek.

Minden amellet szól, és erről a középkori szövegek ismerete éppúgy meggyőző, mint a saját magunkon végzett lélektani megfigyelés, hogy mindazon kötött szövegek, amelyekhez melodikus dallam társul, igen erősen rögzülnek szövegalakjukban is, akár néhány éves gyakorlat után is.

Ez a nyilvánvaló tény azonban szemléletváltást követel meg. Nem egyszerűen filológiai pontosabb, de a középkori szöveg létmódját is pontosabban írja le, ha a fentebb

idézett három szöveget nem bibliai szövegek parafrázisaiként, hanem a következő módon idézzük:

responsorium *Domine Pater et Deus*⁵⁸ (CAO–6503, HSap N R, cf. Eccli 23, 4–6)⁵⁹
responsorium *Emitte Domine sapientiam* (CAO–6657, HSap N R, cf. Sap 9, 10)
responsorium *Audi fili mi disciplinam* (CAO–6140, HSap N R, Prv 1, 8 et 4, 10)

⁵⁸ Címbe a félreértés elkerülése végett nem szokás központoszni.

⁵⁹ A zárójeles rész feloldása az első tétel esetében: a CAO 6503. tétele, a Historia Libri Sapientiae időszak matutinum-nokturnusa *Domine Pater et Deus* responzóriumának első (verzus előtti) része, melynek szövege Sir 23, 4–6. a Vulgata-kiadáshoz képest való eltérésekkel (ezek eredete nem íródik le pontosan).